

Title	TULSĪDĀSに関する一考察
Author(s)	古賀, 勝郎
Citation	大阪外国語大学学報. 14 p.87-p.106
Issue Date	1963-12-20
oaire:version	VoR
URL	https://hdl.handle.net/11094/80228
rights	
Note	

Osaka University Knowledge Archive : OUKA

<https://ir.library.osaka-u.ac.jp/>

Osaka University

TULSĪDĀS に関する一考察

古 賀 勝 郎

小稿は Tulsidās (1532—1623 A.D) の思想をその主要作品を通して明らかにしようとするものである。今日に至るまでヒンドゥー教徒の間に広く親しまれ、影響力を保ってきた彼の思想の究明はヒンディー文学のみならず、ヒンドゥー教の理解にも幾分役立ちうるものとする。

TULSĪDĀS: EK ADHYAYAN

BHŪMIKĀ: TULSĪDĀS-JĪVAN EVAM RACNĀEM

[1] Prācīn tathā madhyakālīn Bhārat ke sādhu-santom kī tarah Tulsīdās kā jīvan-vritt abhī tak spast nahīm ho pāyā hai. Antah tathā bāhya sāksyom kā abhāv iskā mukhya kāran hai. Uske jīvan-vritt par thorā bāhut bāhya sāksya bhī milte haim, par unpar pūrā vishvās nahīm kiya jā saktā. Ve adhiktar jana-shrutiyom par ādhārit haim.

Tulsī ke janm kī tithi ke sambandh mem anek vidvānom ne apne mat prakat kiye haim. Ve tithiyām is prakār haim, San1497 Īsvī (Mūl Gosaim Carit), San 1503 Īsvī (Jagan Mohan Varmā), San 1526 Īsvī (Shiv sinh Sengar), San 1532 Īsvī (Grierson, Rāmgulām Dvivedī, Ghata Rāmāyan), San1543 Īsvī (Wilson).

Uskī mṛityu kī tithi bhī spast nahīm hai. Jana-shruti ke anusār vah tithi San 1623 Īsvī hai. Gautam Candrikā ke anusār Tulsī kā janm 1543 nidhan 1623 Īsvī thahartā hai.⁽¹⁾

Par saubhāgya kī bāt yah hai ki Tulsī ne apnī kṛiti Rāmcaritmānas mem uskī racnā 1574 Īsvī mem prārambh karne kā ullekh kiya thā. (Mānas-Bāla K. C—34) Isko ādhār mānne par Tulsī kā jīvan-kāl 1574 Īsvī ke pūrv aur pashcāt ek sau sāl ke bhitar mānā jā saktā hai. Atah uskā jīvan Īsvī Samvat 16 vīm shatī se 17 vīm shatī ke pratham caturthānsh ke bic mem nishcit kar sakte haim. Is samay vinā thos pramanom ke uskā jīvankāl nishcit rūp se nahīm kah sakte. Vaise adhiktar vidvānom ke matānusār Tulsīdās kā janm 1532 Īsvī mem, mṛityu kī tithi 1623 Īsvī mānī jāti hai. Arthāt uske jīvankāl kā adhikānsh Mugal sāmrajya ke Bādshāh Akbar ke shāsan kāl(1556—1605 Īsvī) mem vyatīt huā, aisā mānā jā saktā hai.

Jis prakār Tulsīdās ke janm tathā mṛityu ke sambandh *mem* vidvānom kā matbhed hai usī prakār uske janmsthān ko lekar vidvānom ne anek *mat* prakat kiye haim. Rājāpur, Sorom, Hājipur aur Tārī ādi sthān uskī janmbhūmi batāye gaye. Par iskā bhī vishvasanīy *pramānom* ke abhāv *mem* nishcay abhī tak nahīmho pāyā hai. Kavitaṭvalī ke ek chand ko Tulsī ke Ayodhyā *mem* janm lene ke ādhār svarūp prastut kiya jātā hai. Arthāt,

rākhe riti āpanī jo hoi soi kijai, bali, tulasī tihāro

ghara jāyau hai ghara ko. (Kavitaṭvalī-122)

Kuch vidvānom ne Tulsī kī bhāsā ke ādhār par uskā janmsthān nishcit karne kā prayās kiya hai. Devkīnandan Shrivāstav ne likhā hai ki Sorom kī bolcāl pradhāntayā Braj Bhāsā hote hue bhī, us*mem* Tulsī kī Avadhī kī pravṛtīyām bhī pāyī jātī hai, aur Rājāpur kī bolcāl anek anshom *mem* Baisvārī Avadhī se milti-jultī hai, tathā Rājāpur ke adhikānsh gharānom ke vaivāhik sambandh ādi Baisvāre *mem* bahut adhi hote rahe haim...atah yah asambhav nahīm ki Tulsī ne Pahile Sorom ke pās hī bālyakāl vyatīt kiya ho, parantu vivāhoparānt...inkā nīvās-sthān Rājāpur banā.....⁽²⁾

Kintu Sorom ko Tulsī ke kahe Sūkarakhēt *pramānit* karne *mem* kathināī hai. Aur Rājāpur ko uskā janmsthān mānne kā jo *pramān* diya jātā hai, vah bhī adhi vishv asanīy nahīm hai. Rāmcandra Shukl ne likhā thā ki Pūrvī Hindī ksetṛ ke kaviyom ne Braj Bhāsā ko apnā kar shresth kavitaem likhīm, par Brajbhāsī hote hue kisī ne Avadhī *mem* kavita nahīm kī.⁽⁴⁾ Is ke sāth yah dhyān dene kī bāt hai ki Tulsī ne apnī utkṛist kṛitī Baisvārī *mem* racī thī.

Uskā brāhman kul *mem* utpann hone ke visay *mem* vidvānom kā mataikya hai. Par uskā bālpan acchā na rahā, barī kathināī *mem* bitā. Iske *pramān* uskī racnāom *mem* yatra-tatra mil jāte haim.

jāyo kula mangana, badhāvano bajāyo sunī, bhayo paritāpa pāpa janani janaka ko, bare *tem* lalata bilalāta dvāra dvāra dīna, jānata ho cārī hī canaka ko.

Tulasī so sāhiba samartha ko susevaka hai, sunata sihāta soca bidhihu ganaka ko, nāma rāma rāvaro sayāno kidhaum bāvaro, jo karata girī te garu tina *tem* tanaka ko.

(Kavitaṭvalī, Uttara-73)

aur

jāti ke, sujāti ke, kujāti ke peṭāgi basa, khāe tūka sabake, bidita bāta dunī so mānasa- bacana-kāyam kie pāpa satibhāyam, rāma ko kahāi dāsu dagābāja punī so.

(Kavitaṭvalī, Uttara-72)

Iske atirikt usne apne jīvan kā ullekh Vinaya Patrikā ke chandom mem aur bhī spast shabdom mem kiyā. (dekhie Vinaya Patrikā chand 276) Bālyāvasthā mem is prakār kast pāne kā mukhya kāran apne mātā-pitā se tyakt honā jān partā hai. Yah jana-shruti tathā ātmollekh ke anusār hai. (Vinaya P. 227, 275) Parityāg kī bāt mem sacāi ho ya na ho, aur parityāg kā kāran jo kuch bhī rahā ho, uskā is prakār bare kastom ke bic bālpan bitānā to svikār kiyā jāegā.

Aise kastmay jīvan bitāte hue saubhāgyavash usne sādhu-santom kī sangati pāyī thī. Isse use barā lābh huā hogā. Kyomki cāhe uskā kastmay jīvan to santom ke sang mem āne ke pashcāt bhī vaisā hī rahā ho, phir bhī use shikṣā-dīkṣā pāne kā avsar mil gayā thā. Isī samay usne apne guru se Rām-kathā kā shravan kiyā thā, yadyapi abhī acet hone ke kāran vah use acchī tarah samajh na pāyā thā. (drastavya Mānas, Bāla K. D—30) Is samay kā varnan Tulsī ne yadyapi adhik nahīm kiyā par yah anumān karne mem āpatti nahīm hogī ki uskā sādhu-santom kā sang vistr̥rit rahā hogā. Kyomki uskā dārshanik evam dhārmik vicār sankīrṇ nahīm hai jaise āge dekhā jāegā. Yadi usne kisī sampradāy vishes mem dīkṣit huā hotā to use aisī udārtā nahīm miltī. Ho saktā hai uske guru kā vicār bhī aisā udār rahā ho. Phir bhī yah to svikār kiyā jāegā ki Tulsī ne bālpan mem sādhu-santom kī sangati se pracur mātrā mem jñānopārjan kiyā thā. Avshy uske ūpar Rām-bhakti kā atyadhik prabhāv pāyā jāne ke kāran uskā Rāmānandī Sampradāy se kisī na kisī rūp mem sambandh mānā jātā hai.

Uske gr̥ihasth jīvan aur apnī patnī ke upadesh se vairāgī hone kī jana-shrutiyaṁ bhī miltī haiṁ. Mātāprasād Gupt ne Tulsī ke gr̥ihasth jīvan evam vairāgya kī jana-shrutiyaṁ ke sāth Tulsī kī kavitaṁ mem se uskā sanket denevāle kuch ansh uddhr̥it kiye haiṁ. Ve is prakār haiṁ⁽⁵⁾,

(1) khariyā kharī kapūra saba ucita na piya tiya tyāga

kai khariyā mohim meli kai bimala bibeka birāga. (Dohāvalī-255)

(2) jobana jvara juvatī kupathya kari bhayo tridosa bhare madana bhāya (Vinaya P.—83)

(3) sakhā na susevaka na sutiya na prabhu āpa māya bāpa tulasī samci kahata (Vinaya P.—256)

(4) paryo loka rīti mem punīta prīti Rāma rāya mohabasa baiṭho tori taraka tarāka haum (Hanumān Bāhuka-40)

Parantu inmem se pratham tīn ko to Tulsī ne keval apne visay mem hī kahā thā, aisā nahīm mānā jā saktā. Yahām par jo kahā gayā hai vah kisī ke visay mem bhī ho saktā hai. Keval antim chand to Tulsī kā ātmaparak kathan sā jān partā hai. Phir bhī hamem iskā dhyān rakhnā cāhie ki usne gr̥ihasth jīvan ko pūrnrūpena tyājya to nahīm kahā thā jaise nimn dohom se gyāt ho jātā hai,

sisa ughārana kina kaheu baraji rahe priya loga

ghara hīm satī kahāvati jarati nāha biyoga. (Dohāvalī-254)

ghara kinhen ghara jātā hai ghara chānre ghara jāi

Tulasī ghara bana bīca hīm Rāma prema pura chāī. (Dohāvalī-256)

diem pīthi pāchem lagai sanamukha hota parāi

Tulasī sampati chānha jyom lakhi dina baithi gamvāi. (Dohāvalī-257)

Dūsri or Hanumān-Bāhuka ke Tulsī kī kr̥iti hone mem kuch logom ko āpatti hai, Parantu ham jana-shrutiyom kī pūr̃n upeksā bhī nahīm kar sakte. Is prakār is visay mem pūr̃n nishcay nahīm ho pātā. Aisā jān partā hai ki usne anek tirtsthānom kī yātrā kisī ke sang athvā akele kī thī, par adhikānsh jīvan kāshī mem vyatīt huā. Yadyapi Tulsī ne Kāshī mem rah kar kīrti kamāī, par uskā virodh karnevāle bhī kam nahīm nikle. Is ke ullekh Dohāvalī, Kavitāvalī tathā Vinaya Patrikā ādi mem milte haim. Uskī yash se kuch panditom aur shaivom ke hriday mem īrsyā yā ghr̥inā utpann hogaī, aisā jān partā hai. Aur iske sāth tatkalīn akāl evam mahāmārī se samāj ke sab angom ko jo kast huā thā uskā varnan bhī uskī kr̥itiyom mem mil jātā hai. (Kavitāvalī-166,176,183)

Uske jīvancarit ko acchī tarah samajhne ke lie abhī bhī anek antah tathā bāhyasaksyom kī vaigyānik samīksā apeksit hai. Ham keval jana-shrutiyom ke bal par āge nahīm barh sakte. Phir bhī kam se kam itnā to svīkr̥it kiyā jāegā ki vah kāshī mem kisī math kā mahant huā thā.

Uske is dukh-sukhmay jīvan kā uske sāhitya-sevan mem kuch na kuch hāth rahā hogā. Jaise pahile kahā jā cukā hai, Tulsī kā jīvan lagbhag Bādshāh Akbar ke shāsan kāl mem partā hai. Ham is tathya ko asvīkār nahīm kar sakte ki Akbar ke shāsan ke adhīn pūr̃nrūpena shānti athvā acchī vyavasthā sthāpit nahīm huī. Us samay bhī samāj ke antargat vibhinn shaktiyom kā sanghars vyakt aur avyakt rūp se cal rahā thā. Ek or Mughal shāsan ke pūr̃v ke Muslim shāsakom kī kārravāī se Hindū samāj ke abhijāt varg ko kast aur ghr̥inā

kā anubhav karnā par rahā thā. Dūsri or Hindū samāj ke bhītar ved-virodhī athvā Brāhmaṇa-sattā-virodhinī- shaktiyām bhī kām kar rahī thīm. Ve musalmānom ke āgaman se aur bhī ugr ho uthīm. rājnaitik uthal-puthal tathā avyavasthā ne Hindū samāj se gatishīlā ko chīn liyā aur usmem adhik sankucit pravrittiyām utpann kar dīm. Phir Akbar ne apne udār vyaktitva se athvā rājnaitik āvshyaktā se Bhārat ke Muslim shāsan ke itihās mem navīn dhārā nikāl di. Usne Hindū sanskriti kī or Muslim sanskriti kī apeksā kam dhyān nahīm diyā. Iskā tātparya yah nahīm ki Akbar ke shāsan ke adhīn sarvatra sushāsan calā thā. Kuch na kuch avyavasthā bhī avshya rahī hogī aur apadasth abhijāt Hindū evam damit janatā kī Muslim shāsakon ke prati jo dhārṇā banī thī vah acchī na rahī hogī. Phir bhī is dhārṇā ke ādhār par hī tatkalīn muslim shāsan kī ālocnā nahīm karnī cāhie. Keval Musalmānom ke burā-bhalā kahne se kām nahīm calegā. Musalmānom ke Bhārat āgaman ke pūrv bhī Hindū rājāom kī nirankush sattā ne janatā ko kam kast nahīm diyā thā. Atah Tulsī kī kavītāom kī mūl prernā ko Muslim rājya kī kathor nīti ke virodh mem udbhūt samajhnā ucit na hogā. Isī sandarbh mem Banārasīdās kī 'Ātma-kathā' ullekhnīy hai, kyomki usmem na to Musalmānom ke atyācār kā, na janatā kī durdāshā va asahāyātā kā vistrīt varnan miltā hai. Jo kuch milte haim ve bhī keval dhārmik kāran nahīm hue. Musalmānom ke āgaman se Hindū samāj kā parivartan is arth mem huā ki Hindū abhijāt varg ko rājāshray nahīm milā. Hindū samāj kī dhārmik sattā Muslim shāsan mem bhī pūrv kī tarah banī rahī. Maulik parivartan to nahīm āyā. Atah isī sandarbh mem hamem Tulsī kī racnāom kā adhyayan karnā hogā.

[2] Mātāprasād Gupt ne Tulsī kī 12 kavītāom ke nām is prakār diye haim⁽⁶⁾, Kālkram ke anusār :-

(1) Rāmalālānahachū (1559 A.D.), (2) Rāmājña Prashna (1564), (3) Jānakī Mangala (1569), (4) Rāmācharita Mānasa (1574), (5) Pārvati Mangala (1586), (6) Gītāvalī (1601), (7) Kṛishna Gītāvalī (1601), (8) Vinaya Patrikā (1601), (9) Baravā athvā Baravai (1661-80), (10) Satasāi Dohāvalī (1604-23), (11) Kavītāvalī (1604-23), (12) Hanumāna Bāhuka (1604-23).

(1) (2) (6) (8) kī to Tulsikālīn hastalikhīt pratiyām vartmān haim aur (2) (4) (5) (10) ke racnākāl kā ullekh unhīm racnāom mem milti haim⁽⁷⁾.

Rāmcandra Shukl ne Tulsī kī 12 racnāom kā jo ullekh kiyā thā, vah Mātāprasād Gupt

kī gannā se bhinn hai. Shukl ne Hanumān-Bāhuka ko Tulsī kī kr̥iti na mānkar uske sthān Vairāgya Sandipinī ko jise Mātāprasād Gupt ne nahīm ginā thā, svikrit kiya.⁽⁸⁾ Hanumāna Bāhuka prāyaḥ Kavitāvalī kī parishist ke rūp mem miltā hai, is lie Rāmgulām ne use Kavitāvalī kā ek ansh mānā thā.⁽⁹⁾

Mātāprasād Gupt ne Vairāgya Sandipinī ko svikrit na karne kā yah tark diyā hai ki uski purānī hastalikhī prati abhī tak nahīm mili aur usmem upalabdh vicār bhī Tulsī kī anyā racnāom ke sāth thik nahīm baithtā.⁽¹⁰⁾

Devkinandan Shrivāstav kī samiksā ke anusār Tulsī kī bād kī racnāem adhiktar Braj Bhāsā mem likhī gaī haim jaise Gītāvalī, Kṛishnagītāvalī, Vinaya Patrikā, Dohāvalī, Kavitāvalī ādi, yah bhī dhyān dene योग्या hai.⁽¹¹⁾

TULSĪDĀS KĀ VICĀR

[1] Dārshanik evam Dhārmik

(A) Sab se pahile ham dekhemge ki 'Rām' shabd kā Tulsī ne kis arth mem prayog kiya thā.

Rām Brahma hai, Parabrahma hai, Paramātmā hai, anant anādi hai, cetnā ke pare hai, atah vah 'neti neti' kahlātā hai. (Mānas-Ayodhyā K. C-93,118, S-126, ādi) Rām ko iske atirikt kāi upādhiyom se abhihit kiya jātā hai. Rām Hari arthāt Visnu Bhagvān kā avatār hai (Mānas-Bāla K. C-122,123), par Bhagvān Visnu Brahmā tathā Shiva kī tarah Rām kī ājñā svikār kartā hai. (Mānas-Ayodhyā K. C-254, Sundara K. G-21,23) Vah bhaktgan (bhūmi, bhūsur, go, devgan) ke lie nara-rūp mem avatār dhāran kartā hai. (Mānas-Ayodhyā K. C-219, Bāla K. C-116 ādi) Yah avatār Rām ke adhīn Māyāshakti ke dvārā hotā hai. Aur vah Rām kā kārya hote hue bhī Rām uske pare hai. Rām Brahma, Hari, Shambhu ko apnī icchā ke anusār nacā letā hai.

Jagu pekhana tumha dekhanihāre, bidhi hari sambhu nacāvanihāre
teu na jānahim maramu tumhāra, aura tumhahi ko jānanihāra (Mānas-Ayodhyā K. C-127)

Rām vishva mem sarvatra vyāpt hai. (Mānas-Bāla K. C-8,185) Is lie vah hamāre nikat aur bhītar vartmān hai, yadyapi ham iskā marm nahīm jānte. (Vinaya P. 245) Rām hī Māyā kā racayitā hai. (Mānas-Uttara K. C-84) Rām ke Sanket par nācnevālā yah samsār hai,

mama māyā sambhava samsāra, jīva carācara bibidha prakāra

saba mama priya saba mama upajāe, saba tem adhika manuja mohi bhāe (Mānas-Uttara K. C-70)

Isī lie Rām Māyādhisa (Mānas-Bāla K. C-117) athvā Mahāmāyāpati bhī (Mānas-Bāla K. S-140) kahlātā hai. Tulsīdās Māyā kā prayog ‘apnā tathā parā’ kī bhed-buddhi ke arth mem kartā hai. Māyā avidyājanya hotī hai. Jīv isī Māyā ke vash mem par jātā hai.

Maim aru mora tora taim māyā, jehi bāsa kīnhe jīva nikāyā

go gocara jaham lagi mana jāī, so saba māyā jānei bhai

tehikara bheda sunahu tumha soū, bidyā apara abidyā dou

eka dusta atisaya dukha rūpā, jā basa jīva parā bhava kūpā (Mānas-Aranya K. C-14)

Māyā, Vidyā tathā Avidyā ke sambandh mem āge phir se ullekh kiya jāegā. Tulsī Rām kā varnan karte hue kahtā hai,

nitya nirmama nityamukta nirmāna hari gyānaghana saccidānandamūlam,

sarvaraksaka sarvabhaksakādhyaksa kūtastha gūdhārci,

bhaktānukulam siddha-sādhaka-sādhya vācyā-vācakarūpa mantra-jāpaka jāpya sristi-srastā, parama-kāraṇa kañjanābha jaladābhatanu saguna nirguna sakala drishyadrastā (Vinaya P. 53)

Rām sarvatra vyāpt hai. Nirgun tathā sagun ke sambandh mem Tulsī ne kahā hai ki donom mem koī antar nahim, keval bhakt-janom ke lie Bhagvān sagun rūp dhāran kartā hai.

Tulsī ke anusār Jīva Īshvar kā ansh hai, avinashvar hai, par Māyā ke adhīn mem hone ke kāraṇ uskā marm na samajhkar nacāyā jātā hai. (Mānas-Uttara K. C-112) Is lie Jīva ko karma-phal miltā hai. (Mānas-Ayodhyā K. C-12) Tulsī anya shabdom mem Jīva ke sambandh mem kahtā hai ki ‘Māyā, Īshvara aur svayam ko na jānnevāle ko Jīva kahā jātā hai tathā bandhan va mukti ko denevālā, Māyā ko sarvatra vyāpt karnevāle ko Īshvara kahā jātā hai.’ (Mānas-Aranya K. D-15)

Jīva Māyā ke kāraṇ apne svarūp ko vismrit kar diyā. Tab se Jīva dārun dukh pā rahā hai.

ānanda-sindhu-madhya tava bāsā, binu jāne kasa marasi piyāsā

Vāstav mem Jīva aur Īshvar mem koī antar nahim hai.

Sītā yahī Māyā arthāt ādi-shakti hai, atah Sītā kā Rām se alag astitva hī nahim, vah Mūlprakṛiti hai, Laksmī hai.

udbhavasthisamhārakārīnīm kleshahārīnīm

sarvashreyaskarīm sitām nato' ham rānavallabhām (Mānas-Bāla K. Shloka-1)

Is Māyā ke pāsh se mukt hone ke lie Jñāna ke atirikt koī upāy nahīm. Yahām par Jñāna kā arth dvaita-mati kā parityāg hai. Ātmā aur Paramātmā mem koī bhed nahīm, ve abhinn haim. 'Tattva' se avagat honā Jñāna kahlātā hai, "So'ham" kā rahasya jānnā jñāna hai. Is Jñāna se jo manusya avagat nahīm, ve 'bhram ki nidrā' mem sonevāle haim. Is nidrā se jāgrat hone par svapn kā bhay dūr ho jāegā aur satya ko jān sakte haim. Avidyā ki dashā kā varnan Tulsī is prakār kartā hai,

subhaga seja sovata sapane bāridhi būrata bhaya lāgai

koṭihum nāva na pāra pāva kou jaba lagi āpu na jāgai (Vinaya P. 121)

Is Māyā ko dūr karne ke lie jñāna kā mahattva hotā hai. Yah jñāna-yoga se prāpt kiyā jā saktā hai. Tulsī ke anusār yah vicār ved mem pratipādit hai.

dharma tem birati joga tem gyānā, gyāna mocchaprada beda bakhāna (Mānas-Aranya K. C-15)

Par yah Jñāna ke mārḡ par calnā bahut kathin hai. Vah mārḡa Kripan kī dhār kī tarah āshankā se bhārā rahtā hai. Is jñānamārḡa kī apeksā Bhakti kā mārḡ atyant sahaj hai. Aur Rām ke hriday ko sab se adhik ākr ist kar saktā hai. Samsār ke tathā punarjanm ke dukhom ko dūr karne mem jñāna aur Bhakti ke bic koī maulik antar nahīm hai (Mānas-Uttara K. C-110), par Bhakti sahaj sādhan hone ke sāth vah Māyā ko bhagā dene mem adhik upayogī siddh hotī hai. Iskā kārān Tulsī ne is prakār kahā hai ki jñāna, virāga, yoga, vijñāna ye sab shabd pulling ke haim, par 'Bhakti' Māyā kī tarah strīling kī hai. Rām ko nartakī 'Māyā' se adhik Bhakti priy hai aur Bhakti strī hone ke nāte Māyā se mohit nahīm hotī jaise purus Māyā ke vash mem par jāte haim (Mānas-Uttara K. C-110, 111, D-115, S-115)

Is bhaktiprāpti ke sādhan svarūp Tulsī ne nau prakār ke batāe haim arthāt (1) Sādhu-sangati, (2) Rāmkaṭhā ke prati anurāga, (3) Guru-Sevā, (4) Rām ke gunom kī prashansā karnā, (5) Mantra Japa, (6) Sanyamashīlatā, (7) Jagat vyāpt Rām ko dekhnā, (8) Santust honā, (9) Rām par vishvās (Mānas-Aranya K. C-33,34, D-35) Anyatra bhī isī tātparya ke vākya dekh sakte haim. (Mānas-Ayodhyā K. C-128,129,130,131, D-128,129,130,131)

Yahām par kuch-ek bātem ullekhnīy haim. Ek to Tulsīdās ne Rām nām kī mahimā atyant vistār ke sāth gāī hai. Kaliyug mem moksa keval Rām nām ke jap dvārā sambhav

hai. (Kavitāvali-Uttara-87, Mānas-Uttara K.-C-99) Dūsri bāt yah hai ki Shiva Pūjā ko usne Rām ki bhakti pāne ke lie bahut hi sahāyak mānā thā. Usne yaham tak kahā hai ki 'Bhakti' pāne ke lie Shiva ki pūjā paramāvshyak hai. (Vinaya-8-2, Mānas-Uttara K. D-45) Tulsī ne Rām ke avatār dhāran kā ullekh karte hue kai kāran batāye haim (Ka) Rāvana ke vadh karne ke hetu (Rāvana kā janm ① Jaya, Vijaya kā hiranyakashipu, Hiranyaksa honā aur phir Kumbhakarna, Rāvana ke rūp mem janm lenā (Mānas-Bāla K. C-122, D-122), ② Jalandhara kā Rāvana honā (Manas-Bāla K. D-123, C-124) ③Kekaya desh ke Pratāpabhānu uskā choṭa bhāi arimardana aur uske mantri kā Rāvana, Kumbhakarna, Vibhīšana bannā, (Kha) Nārada ke shāp se (Mānas-Bāla K. C-124), (Ga) Manu ki tapasyā se prasann ho kar uski icchā pūrṇ karne ke lie (Mānas-Bāla K. D-149, C-150, S-151), (Gha) Bhakt, bhūmi, bhūsur. go evam devtāom ke lie (Mānas-Ayodhyā K. D-93 ādi). Jñāna ke sāth Moksa pāne ke lie Rām ki kṛ ipā paramāvashyak hai. (Vinaya-123)

(B) Vālmiki Rāmāyana Rāma sāhitya kā srot rahā hai aur Mahābhārata ke sāth Bhāratvarsa ke sāhitya tathā dharm ke ksetr mem prācīn evam arvācīn kāl ki anek racnāem iske ādhār par nirmīṭ huī haim aur ho rahī haim.

Vaise Rām ko Bhagvān kā avatār mānne kā vicār to Vālmiki Rāmāyana mem bhī pāyā jātā hai, par is ansh ki prāmāṇikṭā mem vidvānom ko sandeh hai. Adhiktar vidvānom ke matānusār vah bād kā prakṣipt ansh hai. Phir bhī yah vicār Rāmapūrvā-tāpanīya, Rāmottara-tāpanīya ādi navīn Upanisadom mem dikhāi dene lagā thā. Aur 13 vīm athvā 14 vīm shatābdī tak āte āte Rām Bhagvān ke rūp mem pratishṭhit kiyā gayā jisko sarva-pratham ham Adhyātma Rāmāyana mem dekh sakte haim.

Bhakti ki dhārā to Shrimadbhagavadgītā mem umar āi thi, yah to sarvavidit bāt hai. Isse pahile Shvetāshvetara Upanisad mem bhī Bhakti moksadhātri ke rūp mem ullikhit hai. Atah yah kah sakte haim ki Bhakti ki dhārā atyant prācīn hai aur Bhakti kā astitva Īsvi Samvat ke pūrv se mānā jā saktā hai. Par Bhakti āndolan kā veg Bhagavadgītā ke pashcāt aur bhī prabal ho ūthā. Daksin Bhārat mem Bhakti kā āndolan ālvār santom dvārā huā thā. Vaise Ālvār santom kā kāl abhī tak nishcit nahīm kiyā gayā hai, phir bhī uskā Īsā ki cauthī yā pāñcvīm shatābdī se lekar navīn shatābdī ke samay mem varṭmān honā mānā jātā hai. In santom ne Prapatti-bhāvnā kā marmasparshī dhang se abhivyakti ki thi jiskā sankalan Nāthamuni dvārā Prabandham ke rūp mem huā. Isī paramparā kā Uttar Bhārat

mem pracār karnevāle Rāmānuja tathā Rāmānanda the. Rāmānuja ne Visnu tathā Laksmī kī pūjā dvārā Shrī-Sampradāy mem Vishistādvaitavād kā pratipādan kiyā thā. Uske vicār kā sār cidacidvishista-Brahmādvaita hai. Rāmānanda ne Rāmānuja se prabhāvit hote hue bhī visnu ke sthān Rāmopasanā kī paddhati calayī thī. Rāmdhārī Sinha ‘Dinkara’ ne Rāmapūjā kī paramparā Dakṣin ke Vaisnav Ālvārom mem khojtā hai.⁽¹²⁾ Jo bhī ho, ham Tulsidās kā Rāmānanda ke sāth sambandh mānā jātā hai kyomki Adhyātma Rāmāyana kā jise kahā jātā hai ki Rāmānanda Dakṣin Bhārat se lāyā thā, Tulsī kr it Rāmacarita Mānasa par spast prabhāv dekhā jātā hai.

Adhyātma Rāmāyana ke atirikt vidvānom ne Rāmacarit Mānasa par Bhāgavata Purāna, Hanumān Nāṭaka, Prasannarāghava, Gītā, Shivapurāna, Visnupurāna ādi granthom ke kuch anshom kā prabhāv spast kar diyā hai.⁽¹³⁾ Par keval samāntā ke ādhār par inkā sīdhā prabhāv pramānit nahīm kar sakte. Sambhāvanā iski hai ki Tulsī ne in granthom kā adhyayan kiyā ho, sādhu-santom kī kathā-vārtāom ke shravan se apnā liyā ho, athvā apne cintan va kalpnā se racā ho.

Uparyukt granthom ke Mānas par jo prabhāv pare unko tīn shreniyom mem vibhakt kiyā jā saktā hai. Arthāt, ① Dhārmik tathā dārshanik siddhānt ke ksetr mem, ② Kathā-shilp ke ksetr mem, ③ Paurānik kathāom ke ksetr mem Adhikānsh granthom kā Mānas se jo sambandh dekhā jātā hai vah ② athvā ③ ke rūp mem hai. Tulsidās kā mukhya uddeshya Bhakti ke mahattva kā nirūpan tathā abhivyakti mem thā. Atah uparyukt granthom mem Gītā, Bhāgavata Purāna evam Adhyātma Rāmāyana kā Mānas par adhik chāyā dikhāi dena svābhāvik thā. Inmem se bhī Adhyātma Rāmāyana kā sab se adhik prabhāva dekhā jātā hai. Yahām par use pragat karne kā prayās kiyā jāegā. Isse pahile ek bāt spast kar denī paregī. Vālmiki Rāmāyana aur Mānas ke sambandh par vicār karne kī āvshyaktā nahīm hogī kyomki donom kā Rām sambandhī dr̥stikon bhinn bhinn hai, ek ke lie Purusottama Rāma, dūsre ko Parabrahmā Rāma. Sāhityik vivecan ke rūp mem donom kī तुलना ho sakti hai. Brahmavaivarta Purāna, Padmapurāna, Shivapurāna, Linga Purāna ityadi kā to keval kathā-shilp tathā Paurānik kathāom kī Sāmagrī ke rūp mem ‘Mānas’ par prabhāv dekhā jātā hai.

Adhyātma Rāmāyana⁽¹⁴⁾ Brahmāndapurāna kā ansh mānā jātā hai aur us mem Rām kī pūjā dvārā Bhakti kī prāpti tathā moksa kā mārg dikhāyā gayā hai. Uske anusār Rām

Visnu kā avatār hai (A.R. Bāla-4-17,7-29), jagat ke ādikāran hai, jagat svarūp hai (Bāla-5-52), aur vishva kā pālan, ksay, nirmān kartā hai (Bāla-1-2). Māyā kā pati (Bāla-1-2,24,5-52), Māyā Rām ki shakti hai aur Mūlaprakṛiti, Avidyā, Sansṛiti, Bandhan ādi ke nām se abhihit ki jāti hai. (Aranya-3-20,22) Māyā se mahattattva utpann hote haim aur Mahattattva se Ahamkāra (arthāt Deha, hamiti ki buddhi) utpann hotā hai. Ahamkāra ke tin prakār hote haim- ① sātвика ② rājasa ③ tāmasa ① se devatā evam man, ② se das indriyām ③ se pañc sūksmatanmātraem aur ① ② ③ se Hiranyagarbha niklā. (Aranya-3-25,26) Is prakār sthūlabhūtasamūha se virāṭa, aur ant mem samsār kā āvirbhāv huā. (Aranya-3-27)

Sītā Mūlaprakṛiti (Bāla-1-33), Yogamāyā (Bāla-4-18, Ayodhyā-9-44), Māyā (Ayodhyā-5-21,22,23), Laksmī (Kiskindhā-7-17) hai. Adhyātma Rāmāyana Māyā ki aur bhī spast shabdom mem vyakhya detā hai ki anātmāpadārthom mem jo ātmabuddhi hoti hai usi ko Māyā kahte haim. Isi Māyā ke kāran logom ki buddhi bhram mem par jāti hai.

Jīva Paramātmā kā paryāy hote hue bhī Māyājanit 'Ahamkāra' ke kāran karm kartā hai aur uske phal kā bhog karnā partā hai. (Bāla-7-34) Is lie moksa-prāpti ki āvshyaktā partī hai. Moksa kā tātparya Ātmajñāna athvā apne ko Īshvara jānnā hai aur Avidyā ki layāvasthā se hai. (Ayodhyā-126, 4-38-41, Aranya 4-44) Anya shabdom mem 'tattvamasi' kā aikyajñāna ki prāpti hai. (Bāla-149,150) Use jñānodaya bhī kahā jātā hai. Is Kaliyug mem keval Bhakti hi ek mātra sādhan hai. (Aranya-10-30) Bhakti ke viruddh calnevāle Yajña, Dāna, Tāpa, Vedādhyayana karne par bhī Īshvara ko nahim dekh sakte. Bhakti-prāpti ke sādhan nau haim. ve is prakār haim, ① Satsanga, ② Kirtana, ③ Guna-carcā, ④ Vyakhya, ⑤ Guru-sevā, ⑥ Yama-niyama, ⑦ Mantropāsana, ⑧ Bhaktapūjā, Vairāgy-abhāva, shama, dama ādi, ⑨ Tattva-vicār (Aranya-10-22-28)

Strī-purus, Varnāshrama ādi kā bhed vāstavik bhajan se koī sarokār nahim rakhtā, vāstavik bhajan to Bhakti hi hai. Ghor pāpi bhī Bhakti dvārā mukti pā saktā hai. (Aranya-10-20) Is Bhakti ke sāth sadguru se Mahāvākya pākar Rām ki kṛipā-prāpti bhī Moksa ke lie atyant āvshyak hai.

Ūpar Adhyātma Rāmāyana ki dārshanik tathā dhārmik vicār spast kar diyā gayā hai. Isko dekhne se gyāt hotā hai ki Tulsidās ke vicār par iskā kaisā prabhāv parā. Rām ki shakti svarūp Māyā manusyom ko vishva kā vāstavik jñāna se avagat karne nahim deti.

Paramātma tathā Jivātma *mem* Maulik antar nahīm hai. ‘Tattvamasī’ athvā “So‘ham” kā jñāna prāpt kie vinā Māyā ke bandhan se mukti nahīm miltī. Jñāna prāpti ke lie Bhakti hī ek mātra upāy hai. Vaise Adhyātma Rāmāyana *mem* Bhakti Jñāna prāpti kā ek sopān hai. Tulsī ne Yoga dvārā Jñāna-prāpti ko sambhava batāya. Par jo nau nau sādhan donom *mem* batāye gae haim Unmem keval kuch shabdom kī bhinnatā ko chor koī antar dikhāī nahīm detā. Aur donom *mem* samānrūp se Rām kī kripā kā mahattva bhī dikhāyā gayā hai. Phir jāti-pānti, Varna-āshrama, dhana-sampatti kā Bhakti ke ksetr *mem* koī mahattva nahīm hai, yah donom *mem* spast rūp se varnit hai. Hamem yah bhī gyāt hotā hai ki Shiva Pūjā tathā Visnu Pūjā kā samanvaya jise Tulsī ne apnī racnā *mem* kushaltāpūrvak dikhāyā hai Adhyātma Rāmāyana *mem* bhī dekhā jātā hai. Yuddha Kānda ke 15-51 *mem* Mahādeva Rām kī prashansā kis prakār kī gai yah bhī dhyān dene yogya bāt hai.

Rājpati Diksīt ne Tulsī ko Advaitavādī manne se sahmat nahīm hai. Usne donom kī bhinnatā dikhāte hue likhā hai ki ① Advaitavādī Māyā Tulsidās kī Māyā se bhinn hai, ② Tulsidās ne nīrgun tathā sagun kī ektā pramā ke rūp *mem* grahan kiyā thā, Advaitavādī use samvādī bhram svikār karte haim, ③ Tulsī Brahma ko svagat bhed shūnya nahīm mātā, ④ Tulsī ne Jīva aur Brahma *mem* antar svikār kiyā thā (arthāt Jīva ko Brahmānsh mātā thā), ⑤ ‘jaganmithyā’ kā siddhānt (vivartavāda) Tulsī ko amānya, ⑥ donom ke sādhan mārگا alag alag haim⁽¹⁵⁾. Avshya Tulsī ne Jīva ko Brahmānsha kahā thā, aur sādhan mārग *mem* Bhakti ko jñāna kī apeksā adhik saral aur sugam sādhan mātā thā. Par usne yah bhī spast rūp se kahā thā,

so, hamasmi iti vritti akhanda, dīpa sikhā soi parama pracandā
ātama anubhavasukha prakāsā, tava bhava bhūla bheda bhrama nāsā
prabala abidyā kara parivārā, moha ādi tama mitai apārā (Mānas-Uttara K. C-113)
aur sāth hī,

Jñāna akhanda eka sitābara, māyābasya jīva sacarācara
jau saba ke raha jñāna eka rasa, Īshvara jīvā him bheda kahahu kahā

Tulsidās ne Advaitiyom kī tarah māyājanit avidyā ke nāsh par bal dene par bhī jñāna kī apeksā Bhakti ko adhik mahattva diyā aur jivātma ko Brahmānsha mātā thā. Is arth *mem* ham Tulsidās ko Rāmānuja kī paramparā *mem* pāte haim. Rāmānuja ke anusār Brahma,

Jīva *evam* Prakṛ iti kā sambandh Shvetāshvetara Upanisad ke Preritā, Bhoktā, Bhogyā ke siddhānt par prastut kiyā jā saktā hai. Brahma antaryāmī hone ke karan Bhoktā svarūp Jīva *mem* tathā Bhogyā svarūp Prakṛ iti men vartmām hai. Isī lie uskā mat Cidacidvishistā-dvaita kahā jātā hai. Aur uske anusār Brahma Īshvara hai. Jīva Brahmānsh hai, Jñātā, Kartā tathā Anumātra hai. Anādi karma ke phala svarūp Avidyā se ācchādit Jīva kā Avidyā ke nāsh dvārā ātmasvarūp ko pahicān kar Purusottama ke sāth ekākār sthāpit karnā Moksa kahlātā hai. Shankara ācārya ke anusār keval Brahma kā astitva hī māmā jā saktā hai, *atah* Moksa-prāpti ke lie Jñāna-prāpti hī paryāpt hai. Par Rāmānuja ke anusār Avidyā karma-phala hai, karma tathā phala kā bhī astitva hai. Is lie vah Brahmajñāna pāne ke lie Shārīraka-mīmamsā hī nahīm, apitu Karma-mīmamsā bhī āvshyak hai. Par Tulsī ke matānusār Māyā arthāt Mūlaprakṛ iti (=Sītā) Brahma (=Rāma) se abhinn hai. Is arth *mem* ham Tulsīdās ko Advaita ki or jhukā pāte haim.

Rāmānanda ke sambandh *mem* hamem jo kathināī hai vah uske prāmāṇik racnāom kā aprāpya honā hai. Abhī tak uskī koi aisi racnā nahīm milī hai jiskā vishvās kiyā jā sake. *Atah* hamem ek or uskī tathākathit racnāom aur Rāmānanda Sampradāy *mem* mānya Sanskrit granthom kā āshray lenā partā hai. Pitāmbardatt Barthvāl ne Rāmānanda ki tathākathit racnāom kā sampādan karke 'Rāmānanda ki Hindī racnāem' nām se use prakāshit karāyā thā.⁽¹⁶⁾ Vaisnava Matābja Bhāskara aur Rāmārcana Paddhati ye do granth Rāmānanda Sampradāy *mem* mānya haim. Ham in racnaom ke ādhār par Rāmānanda kā vicār jānne kā prayatn kareme.

Vaisnava Matābja Bhāskara ke anusār Īshvara, Cit (Jīva) aur Acit (Māyā) anādi aur nitya hai. Īshvara sarvajña, sarvashaktimān, anant, anādi hai. Īshvara aur Māyā *mem* jo antar hai vah jñāna aur ajñā kā antar hai. Īshvara Jīva aur Māyā yah Brahma ki tripad vibhūti haim aur samast vyakt s̄ istīlilā vibhūti. (Rāmānanda ki Hindī Racnāem, P.11) Jīva *mem* bhī Īshvara ke guna vidyamān haim. Īshvara *mem* tathā Jīva *mem* bhed yah hai ki Īshvara prabhu hai, aur Jīva adhīn. (Vahī, P.12) Is prakār Bhāskara *mem* prakat mat Rāmānuja ke mat ke adhik nikaṭ kahā jā saktā hai. Par iske viparīt uskī Hindī racnāom ke anusār Brahma kā advaita svarūp hai jiskā prabhāv Kabir ādi Nirguna Panthiyom *mem* dekhā jā saktā hai. Uske anusār Moksa-prāpti ke bāharī upāy bhī sab vyarth haim. Ismem prānayama ādi kriyāom dvārā Yoga kā mārg *evam* Surati rūpī mānasik yog ke pratipādit

hone ke lie shankā utpann ho jāti hai ki kahīm yah racnāem Kabīr panthiyom kī kr̥iti to nahīm hai. Ismem Advaitavādī vicār prakāt kiyā gayā hai.

Is prakār hamāre sammukh Rāmānanda ke do svarūp upasthit ho jāte haim. (Vahī, P.21) Vinā thos pramān ke Rāmānanda ke mat ko kisī ek paks kā nahīm kahā jā saktā. Tathya yah hai ki Rāmānanda kī do shīṣya-paramparāem niklī thīm. Barthvāl ne iskā kāraṇ batāte hue likhā hai ki jab Rāmānuja kā siddhānt Uttar Bhārat mem āyā us samay yāhām siddhom aur yogiyom kā bolbālā thā aur yogiyom kī vicār-paddhati sarvathā Advaitavād ke anukūl ho gayī thī. (Vahī, p.25) Rāmānuja ke Uttar Bhārat mem āne se yāhām ke logom par iske siddhānt kā prabhāv parā thā. Par vah prabhāv sthāyī nahīm rahā. Rāmānanda ke Guru Rāghavānanda bhī isī prakār ke vātāvaran mem dekhā jātā hai. Rāmānanda mem in do prakār kī dhārāom kā dekhā jānā svābhāvik mānā jātā hai. (Vahī, p.21-28)

Ho na ho, yah to spast hī hai kī Rāmānuja ke Shrī Sampradāy mem to Brahma kā Nārāyana rūp mem upāsnā kī jāti thī aur Rāmānanda ke anuyāyiyom mem Rām rūp mem. Shīvādī Devatāom ke prati Rāmānujī Sampradāy mem anukūl bhāv nahīm thā, parantu Rāmānandiyom mem utnā kathor bhāv nahīm dikhtā. Rāmānandiyom mem Rām ke prati ananya Bhakti dekhī jāti hai, phir bhī anya devtāom ke prati udār bhāv bhī miltā hai.

Tulsīdās kā uparyukt darshan Rāmānanda ke vicār se mel khātā hai. Tulsī mem dekhā jānevāle Vishīṣṭādvaitavādī tathā Advaitavādī Siddhāntom kā sāmanjasya Rāmānand kī paramparā se prāpt huā, aisā pratit hotā hai. Uskā varnāshrama sambandhī dhārnā bhī Rāmānanda kī or se milī hogī. Rāmānanda ne shūdra, asprīshya janom kā apne sampradāy mem pravesh svīkr̥it kiyā thā. Par aisā pratit hotā hai ki Rāmānanda ne keval Bhakti ke ksetr mem un logom kā samān adhikār mānā thā, na ki varna-vyavasthā ke parityāg ko.

Tulsī ne shāktom, nāthom aur sarāvag (Jainom) kā ullekh kiyā aur unkī karī ālocnā bhī kī thī. Par vishes rūp se sampradāyiktā uske kathanom se prakāt nahīm hotī. Jaise pīche kahā jā cukā hai, Tulsīdās ne Rām ke prati ananya Bhakti ke sāth Shiva-upāsnā ko bhī atyant mahattva diyā thā. Is lie use samanvayavādī kahā jātā hai. Grierson prabhṛiti vidvānom ne Tulsī ko Smārta-Vaisṇava kahā hai. Vinaya Patrikā se bhī iske pramān diye ja sakte haim. Par aisī pravṛitti sāmanyatayā sabhī Hinduom mem pāyī jāti hai.

Ant mem yah kah denā anucit na hogā ki Tulsīdās kā mukhya uddesh Bhakti ke nirūpan mem thā, na ki kisī dhārmik athva dārshanik siddhāntom kī sthāpnā mem.

[II] Samāj sambandhi

Yahām par samāj ke visay *mem* Tulsī kā kyā vicār thā aur kis prakār ādarsh samāj (Rāma-Rājya) kī sthāpnā karnā cāhtā thā, yah dekhne kā prayatn kiyā jaegā.

Hamem yah dekhna cāhiye ki uske vicār *mem* *samsār* kyā thā? Yah *samsār* Kaliyug *mem* parā hai. Veda-purāna anumodit dharm kā lop ho cukā hai. Koī bhī Ved kī vidhiyom kā pālan nahīm kartā (Mānas-Uttara K. C-96) Tulsī ke anusār Ved kā tātparya varnāshram dharm se hai na ki cārom vedom *mem* se koī ek. Is Kaliyug *mem* varna tathā āshram kā patā bhī nahīm caltā. Vah keval pothiyom kā rah gayā hai.

Dharama barana āshramani ke paiyata pothihi purāna

karataba binu besa dekhiye, jyom sarīra binu prāna (Vinaya P.192)

Shūdra Brahman ko jñān kā upadesh detā, yajñopavit pahantā aur dān letā hai. (Mānas-Uttara, C-97) Shūdra Brāhman ko yah kahkar ankhem dikhātā hai ki kyā ham tum se hīn haim? yah bhī kahtā hai ki jo Brahma jantā hai vahī Brāhman hai. (Manas-Uttara K. D-99) Is prakār choṭī jāt ke log Brāhmanom ke pad ko hathiyā lenā cāhte haim aur Brāhman to ajñān ke samudra *mem* dūb kar Ved ko bec dene ko tayyār haim. Rājā asahāy prajā ko barī loluptā ke sāth khā dālte haim (Mānas-Uttara K. C-96) Sadmārg se jo jitnī dūr chūt jāte haim unkā utnā hī sammān kiyā jātā hai.

asubha besa bhūsana dhare bhaksābhaksa je khāhim

tei jogī tei siddha para pūjiti kali kalijuga māhim (Mānas-Uttara K. C-98) Naitik patan kī sīmā hī nahīm. Sab ke sab kām, krodh, lobh ke vash *mem* parkar guru va brāhman kā ghāt bhī kar dālte haim. Logom ke dukh kī sīmā bhī nahīm. Akāl ke karan khādyānn ke abhāv *mem* log tarap tarap kar mṛityu ke mukh *mem* cale jāte haim. Phir bhī Īrsyā aur lobh se andhe ban santos nahīm jānte.

Rāvana ved kā prabhutva nahīm mātā, isī lie vah Rām kā shatru mānā jātā hai. Rāvana brāhmanom ko kast detā aur gohatyā kartā. Usne apnī shakti se vishva par vijay pāī, par usse to luterom tathā thagom kā bolbālā ho gayā. striyom kā mān bhī jātā rahā. Ved-Purānom kā pāth karnevālom ko tang karke bahiskar it kar detā thā. (Mānas-Bāla K. C-181, 183, D-182, C-184, Ch-18 adi) Isī lie Rām ke avatār kī pratiksā kī jātī hai.

Samksepe *mem* Tulsī ke matānusār Kaliyug *mem* dharmāshram kā pālan nahīm hotā. Isī lie Tulsī Ved vihit varnāshram dharm dvārā samāj kī punah sthāpnā karnā cāhtā hai. Jaise

pichle adhyāy *mem* ham dekh cuke *haim* ki Tulsī moks pāne ke lie Bhakti ko uttam mārg mātā hai. Usne Bhakti prāpt karne ke nau sādhan nirdist kie the aur sāth hī paropakār kā mahattva bhī siddh kiyā thā. (Vinaya-203)

Rāmarājya *mem* varnāshram dharm kā pālan hotā hai. Manusya sab prakār ke dukh tathā *kastom* se mukt *haim*, āpas *mem* prem aur sneh ke bhāgī *haim* aur vahām par brāhmanom kā satkār bhī hotā hai. (Mānas-Uttara K. C-20,22) Brāhman keval Brāhman ke kul *mem* janm lene ke lie upāsya hai tathā shūdra kitnā gunvān bhī kyom na ho uske yogya nahim. (Mānas-Aranya K. C-32) Brāhman kā pad uccatam hai, Brāhmanom kā ahit socne evāle apne āp *nast* ho jāte *haim*. (Mānas-Ayodhyā K. C-131, Aranya K. D-36) Phir bhī Tulsīdās varnavyavasthā kī prathamiktā ko pūrṇ rūp se svikār nahim kartā. Jaise,

Jāti pānti dhanu dharamu barāi, priya parivāra sadana sukhadāi
saba taji tumhahi rahai lau lāi, tehi kem hridaya rahahu raghurāi

(Mānas-Ayodhyā K. C-131)

Jātihina aghajanma mahi mukta kīmhi asi nāri
mahāmanda mana sukha cahasi aise prabhu hī bisāri (Mānasa-Aranya K. D-36)
mere jāti pānti na cahaum kāhūkī jāti pānti
mere kou kāma ko na haum kāhū ke kāma ko
loka paraloka raghunātha hī ke hātha saba
bhāri hai bharoso tulasī ke eka nāma ko (Kavitāvalī-Uttara-107)

Is prakār Tulsī ne yah siddh kiyā hai ki Bhakti ke mādhyam *umc-nic* ke bhed ke vinā moksa prāpt kiyā jā saktā hai. Par hamem isko uske varnāshrama dharm ke ādarsh ke bhītar dekhnā cāhie. Tulsī kabhī bhī varnavyavasthā ko anucit nahim mānā, iske viparīt usne to isike bal par samāj kī nīmiv drish karnā cāhā thā, vah to keval Bhakti ke ksetr *mem* varnavyavasthā kā mahattva nahim mātā thā, vāstavik samāj ke bhītar. Uskā tātparya Gītā *mem* kathit svadharma se hai. Vah varnavyavasthā ko nirarthak athvā samāj ke lie ghāatak nahim samajhtā. Svadharma ke pālan karte hue moksapad pānā hī uskā laksya hai. Tulsī ke vicār *mem* Bhakti kā ksetra vartmān samāj se alag ho jātā hai.

Tulsīdās naitik ādarsh kā varnan āge is prakār karte *haim*. Guru *evam* mātā-pitā ke vacanom kā vinā soce vicāre pālan karnā cāhie, unke aucitya par socne mātra se vah pāpī ban jātā hai. (Mānas-Bāla K. C-77, Ayodhyā K. C-41,45,177 ādi) Tulsī ke vicārānusār nāri

janm se apavitr hai aur nārī kī gati bhī thore hī Samajh mem ātī hai. Vah aur bhī katu vacanom se nārī svabhāv kā varnan kartā hai,

kāmakrodha lobhādi mada prabala moha kai dhārī

tinha maham ati dārūna dukhada māyā rūpī nārī (Mānas-Araṇya K. D-43)

Nārī kā kisī bhī dashā mem svādhīn astitva nahīm mānā jā saktā, use sarvadā sarvatr parādhīn rahnā ucit hai. Uskā param dharm pati-sevā mem hai. Isī lie Kausalyā dukh kī caram sīmā mem bhī apnā (nārī) dharma par soctī hai,

rākhaum sutahim karaum anurodhū, dharamu jāi aru bandhu virodhū

bahuri samujhi tia dharamu sayānī, rāmu bharatu dou suta sama jānī (Mānas-Ayodhyā K. C-55)

karehu sadā sankara pada pūjā, nārī dharamu patideu na dūjā

bacana kahata bhare locana bārī, bahuri lāi ura līnhi kumārī

kata bidhi sī ijī nārī jaga māhīn, parādhīna sapanehum sukha nāhīm (Mānas-Ayodhyā K. C-102)

Ham Tulsī kī strī sambandhī dhārṇā ko Bhārat ka parampārā gat ādarsh par sthit mān sakte haim. Yahām par iskā pramān dikhāne kī āvshyaktā nahīm hogī. Manusmr̥iti ke pañcama Adhyāya is samdarbh mem drastavya hai.

Varānnikov ne Rāmcarit mānas ke kaliyug evam Rāvana sambandhī varnanom mem Musalmānom ke atyācār tathā tatkalīn Hindū samāj kī avyavasthā kī praticchāyā dekhī thī.⁽¹⁷⁾ Aur usne Tulsī dvārā prayukt ‘SĀHAB’ ‘DARBĀR’ ādi Arbī tathā Fārsī shabdom mem Mugāl samrātom kī nirankush shakti chāyī huī dekhī. (Mānas kī Rūsī bhūmikā, p. 1-8) Par inhīm pramānom ke ādhār par ham us dhārṇā ko svīkr̥it nahīm kar sakte. Sambhav hai ki Tulsī ne tatkalīn samāj kī dashā se prerit hokar uskā varnan kaliyug athvā Rāvana ke rūp mem kiyā ho. Par iske sāth hamem yah bhī dekhnā cāhie, Adhyātma Rāmāyana aur Bhāgavata Purāna mem Kaliyug kā kaisā varnan miltā hai. Adhyātma Rāmāyana ke Māhātmya mem jo kaliyug kā varnan miltā hai, vah hū-ba-hū Tulsī ke Kaliyugavarnan se miltā hai. Shrīmadbhāgavata Purāna⁽¹⁸⁾ ke dvādasha skandh ke dvitīy adhyāy se kaliyug varnan ke kuch ansh nīce uddhr̥it kiye jāenge,

Vittam eva kālau nr̥ īnām janmācāragunodayah

Dharmanyāya vyavasthāyām kāranam balam eva hi (2)

Anādhyā tavāsādhutve sādhitve dambha eva tu

svīkārā eva codvāhe snānam eva prasāadhanam (5)

Brahmavit ksatrashūdrānām yo bali bhavitā nṛ ipaḥ

Prajā hi lubdhai rājanyairnirghṛinairdasyudharmabhiḥ (8)

Yah spast ho gayā hai ki Tulsī ne paramparāgat Kaliyug varnan kiya thā. Keval Musa-lmānom ke prasang mem use dekhna ucit nahim, hānikarak hai.

Is prakār Tulsī kā ādarsh samāj varnāshram dharmom ke bal par sthāpit kiya jānā thā. uske vicār mem paramparā hī vishvasaniya thī.

UPASAMHĀR

Arvācin kāl tak ke Hindī Sāhitya kī vishestā yah rahī ki uskī sevā karnevāle adhikānsh sāhityakār yā to rājā ke āshray mem the athvā adama dhārmik bhāvnā se prerit the. Isī lie rājāshrit sāhityakārom kī sāhitya ke prati yah dhārnā ban gai ki kāvya rājā, sāmant ādi shāsak vargom kī santusti, yashgān evam manorañjan ke hetu racā jāe. Candbardāi, Vidyāpati se lekar Riti-kāl ke anek kavi tathā 19 vim shatī mem Candrashekhhar ādi kitne hī kaviyom ne kisī na kisī rājā mahārājāom ke āshray mem rahkar sāhityā-sevā kī thī. Avshya iske apavād to mil jaenge. Aur inhim kaviyom ne bhī anya dristiyom se athvā anya prernā pākar sāhitya sṛijan kiya bhī thā. Phir bhī unkā astitva rājāshray mem thā aur unhone us simā se bāhar nikalne kā prayās kadācit kiya ho. Atah unkī adhikānsh racnāem khokhli virudāvalī mātra rah gaim.

Dūsri or Hindī sāhitya ke itihās mem Mullā Dāūd, Kutuban, Manjhan, Jāysi, ādi Sūfi kavi, Kabīr, Raidās, Dādūdayāl ādi nirgunpanthī, tathā Sūrdās, Nandadās ādi astāchāp kavi hamāre sammukh āte haim jinkī racnāom kā mūl laksya dhārmik thā. Inkā sārā astitva dharm mem thā yadyapi inkī shraddhā ke rūp vibhinn thī. Inhone yā to apnī dhārmik anubhūti kā, yā Īshvara, Parabrahma athvā Xudā ke milan tathā virah se udbhūt ākultā kā, yā nīti sambandhī upadesh kā apne vacanom dvārā prakāshan kiya thā. Atah hamem unkī racnāom ko sāhitya kī koṭi mem rakhne mem samkoc hotā hai. Kyomki jis prakār rājā mahārājāom kā yashgān kabhī bhī sāhityik racnā nahim ginā jāegā, usī prakār maulik cintan evam vaiyaktik anubhūti ke udgār se rahit koī bhī racnā kabhī bhī sāhitya kī koṭi mem nahim ā saktī. Iskā tātparya yah nahim ki dhārmik yā naitik prernā se koī sāhityik racnā nahim racī jā saktī. Sāhityik kṛiti hone ke lie usmem cintan kī mauliktā evam anubhūti mem sacāi honā paramāvshyak samjhā jātā hai.

Tulsīdās ne jaise ham ūpar dekh āe haim, apnī racnāom mem ek or Bhakti kā pratipādan

kiyā thā aur dūsri or apne cintan evam anubhūti ko prakat karne kā prayās kiyā thā. Rāmcaritmānas, Vinaya Patrikā ādi racnāom mem ham in donom pravrittiyom kā sammis-
hran pāte haim. Yadi ham yah samjhem ki Rāmānanda ke Bhakti nāmak ādhārshilā par
Tulsī kā bhavya mandir kharā huā hai, to anucit na hogā. Rāmānanda kī dhārā se
Kabirdās bhī niklā jisne Sahajayānī siddh athvā Nāthom kī tarah Brāhman-sattā ke viruddh
ugr rūp apnāyā thā yadyapi usne Ihalok kī asārtā anek bār duhrāī thī.

Dūsri or Tulsīdās kisī sankīrṇ mat ke anuyāyī nahīm banā aur prācīn tathā navīn, rūṛhi
tathā pragati ke samanvaya ko Bhakti ke mādhyam sampann karnā cāhtā thā. Uskā naitik
ādarsh jiske aucitya ke sambandh mem yadyapi vartmān yug mem sandeh hai, Bhārat ke
logom ko mohit karke āj tak āyā hai. Tulsī apne vicār kā anumodan Veda dvārā karvā
letā hai, yadyapi uske anusār ‘Veda’ shabd kā prayog paramparā ke arth mem huā hai.
Is prakār vah kabhī kabhī rūṛhigat paramparā ko kalyāṇprad ādarsh ke rūp mem citrit kartā
hai. Avshya Tulsīdās ko ādhunik kāl ke ālocakom kī or se kiye jānevāle khandan-mandan
se koi matlab nahīm thā, uskī racnāom ko ādhunik yug kī mānyatā se hī parakhne kā
prayās vyartī siddh hogā. Isī prakār Tulsī ke vicār ko āj ke yug mem khapāne kā prayās
bhī nirarthak aur hānikāarak hogā.

Sandarbh-granthon ke nām:-

- (1) Varannikov, Mānas kī Rūsi Bhūmikā (anuvādak K.N. Shukl), Prayāg, 1955 (p.31,32)
- (2) D.N. Shrivāstāv, Tulsīdās kī Bhāsā, Lakhnau, 1957 (p.364-5)
- (3) Mātāprasād Gupt, Tulsīdās, Prayāg, 1953 (p.142-151)
- (4) R.C. Shukl, Hindī Sāhitya kā Itikās, Kāshī, 12th ed. 1958 (p.120)
- (5) R.C. Shukl, Bhagvāndīn, Vrajratnadās sampādit Tulsī Granthāvalī, Bhāg II Kāshī, 1958.
- (6) Mātāprasād Gupt, Tulsīdās, Prayāg, 1953 (p.129)
- (7) Vahī (p.129)
- (8) (4) (p.133)
- (9) Vahī (p.133)
- (10) Mātāprasād Gupt, Tulsīdās, 1953 (p.134-6)

- (11) D.N. Shrivāstava, Tulsīdās ki Bhāṣā (p.340-8)
- (12) Rāmdhārī S. 'Dinkar', Sanskr̥iti ke Cār Adhyāy, Patnā, 1962 (p.376)
- (13) 'Tulsīdās; Cīntan aur Kalā' *mem* sankalit Rāmratan Bhaṭnāgar kā lekh 'Tulsī ki Maulikṭā', Jagannāth Rāy Sharmā 'Rāmcaritmānas ki Kathā Vastu' Dillī, Rāngey Rāghav 'Tulsīdās kā Kathāshilp' Bilāspur,
- (14) Adhyātma Rāmāyana, Gītā Press, Gorakhpur, 1960
- (15) Rājpati Dikṣit, Tulsīdās aur unkā Yug, Kāshī, 1952 (p.297-300)
- (16) P.D. Barthvāl, Rāmānand ki Hindī Racnā*em*, Kāshī,
- (17) (1) (p.136-140)
- (18) Shrimadbhāgavatapurāna, Gītā Press, Gorakhpur, 1961
- Inke atirikt 'Rāmcarit Mānas' (Mātāprasād Gupt sampādit Prati), aur Tulsīdās ke anyā *kṛitiyom* ke lie (5) ke dvitīy bhāg kā prayog kiyā gayā hai.